

**ЦЪРКОВНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ В АРЕАЛА
НА ДОЛНИ ДУНАВ И ДЕЛТАТА
(края на X в. — началото на XI в.)**

БИСТРА НИКОЛОВА

Църковната организация в българските земи в края на X в. — началото на XI в. е естествен резултат от въздействието на ред фактори: заварено положение на църквата през 971 г., новоустановена византийска администрация, църковни традиции в района от ранновизантийската епоха и не на последно място тогавашното етнокултурно и политическо състояние на района през X—XI в.

Църковният живот, който кипял активно през IV—VII в. в Долна Мизия и Малка Скития, напълно замрял вследствие на варварските нашествия през IV—VI в. На практика по време на езическия период на Първото българско царство в тези земи не действала нито една стара християнска епископия или църква, което е знак за отсъствие на местно християнско население. След покръстването последвал процес на християнизация на населението в района и създаване на управленските структури на църквата. Нещата тръгнаха от своето начало, след почти век и половина прекъсване на официалния църковен живот в земите по Долни Дунав и Делтата. Това обстоятелство правело процеса на християнизация тук по-бавен в сравнение със земите на юг от Стара планина или в западните части на българската държава. Там по силата на обективни предпоставки (по-продължителното им оставане в рамките на Византия) през VIII—IX в. се създали условия за проникване на християнството сред славяните и възникване на официална църковна администрация под ведомството на патриаршията. В резултат на по-особеното положение на Североизточна България през VIII и първата половина на IX в., след покръстването, т. е. в X в., в Добруджа имало само една епископия — Дръстър. Иначе не е могло и да бъде. Практиката на църквата предвиждала разкриване на нови епископски престоли в зависимост от степента на християнизация на населението. След като архиепископският престол бил първоначално в Плиска, после във Велики Преслав, то българската църква оставила Дръстър като епископски трон още през вто-

рата половина на IX в. Липсата на сведения за други епископии в района и през X в. означава, че Дръстър останал единствената епископия до 971 г. в тези земи.

При тези обстоятелства районът на правомощията на Дръстърска епископия трябва да се е простирал над всички земи северно от Долни Дунав и Делтата, както и в Добруджа. Политическата нестабилност в северните части на държавата допълнително затруднявала разкриването на нови епископии там.

След падането на Североизточна България под византийска власт настъпват сериозни административни промени. Новата уредба, която Византия установява в тези земи веднага след 971 г., е съобразена първоначално със заварената селищна структура. Преслав и Дръстър стават центрове на стратегии¹. Земите около Долни Дунав били под управлението на стратега на Западна Месопотамия, докато съществуването на катепанат Месопотамия на север от Дунав не се приема еднозначно от изследвачите².

Едновременно с административната реформа в българските земи след 971 г. се извършва и промяна в църковното устройство. Завареният патриаршески трон във Велики Преслав бил почетен с митрополитската титла, ако се съди по данните на печата на митрополит Стефан от Йоанопол³. Нейното създаване може да се разположи между 971 и 1002 г. Това са дати между първото появяване на името Йоанопол в изворите и последното му засвидетелстване в печат на стратега на Йоанопол Никифор Ксифиас⁴.

Преди няколко години в научната литература беше лансирана идеята за образуване на Архиепископия България след 971 г. на територията на Североизточна България. Тя почиваше върху тълкуването на четири печата на архиепископа на България Георгий. Според тази хипотеза, след падането на Преслав, тук патриаршията създава самостоятелна църква, наименована Архиепископия България⁵.

Има поне няколко сериозни аргумента и факти, заради които тази хипотеза не може да устои на критика. Първо, никога Византия не създавала автокефални архиепископии на своя територия, ако това културно-исторически не е оправдано. Създаването на Охридска архиепископия е пример за това, докато в Мизия (България) никога не е имало други освен суфрагентни на Константинопол епископски тронове. Създаването на самостоятелна църква там няма нито историческо оправдание, още по-малко политически е целесъобразно. Напоследък печатът на архиепископ Георгий се датира от края на IX—X в.⁶ Дори тази датировка да е дискуссионна, налице са други аргументи. Българската църковна номенклатура и по-специално тази от ранното средновековие отчита името на държавата в титлата на архиепископа⁷, докато тази, която се използва във Византия — името на трона. В такъв случай следва да се очаква в титлата на този хипотетичен автокефален български архиепископ да се среща названието и на трона. Ако обаче приемем, че византийската църква го е пропуснала, защото е

възприела титлата на българския архиепископ според решението от 870 г., то следва да приемем, че след 971 г. в Североизточна България е имало тема или поне друг тип административна единица с название България. Сведения от такъв род изобщо няма в изворите. Не ни остава друго, освен да приемем, че Георгий е архиепископ преди 971 г. или архиепископ в Охрид, което е по-малко възможно пред вид местонамирането на печатите му. Авторът на тази хипотеза се позовава на един списък с църковни престоли от времето на Йоан Цимисхий, в който се споменава като автокефална Българската архиепископия. Този текст е късна интерполация към препис на notiция от времето на Йоан Цимисхий и се отнася до Охридската църква⁸. Съществуването на Архиепископия България, било като автокефална или подчинена на патриаршията сред 971 г., не може да се изведе само от данните на печатите на архиепископ Георгий. Те не са достатъчно убедително доказателство и като цяло всички останали аргументи и факти противоречат на подобно заключение.

Водена от съображения, свързани със завареното положение (така Преслав става митрополия), патриаршията в Цариград следва да се е съобразявала и със своите традиции в района. Дали тя е оставила Дръстър като епископия? Впечатлението на пръв поглед от грамотата на Василий II от 1020 г. е, че Дръстър именно тогава става епископия⁹. Това обаче едва ли е така. Съдържанието на текста от грамотата, отнасящ се до Дръстър, повече подсказва намерение да се предотврати евентуален конфликт между Охрид и старата архиепископия Дръстър — едната заварена първа църква в българските земи, а другата с исторически претенции за по-висок статут. Засега има само един печат на дръстърски епископ — Леонтий¹⁰, което може да означава, че грамотата е потвърдила заварено положение на Дръстърския трон. Докодното датировката на печата е относителна, той може да показва и новопоявила се епископия през XI в.

Така се представяше картината на църковната организация след 971 г. в южните части от ареала на Долни Дунав до преди три години. Смяташе се, че тя се променя за периода XI в., тъй като сведенията за митрополия Йоанопол изчезват, вместо това Дръстър се издига като митрополитски трон, а в Аксиопол се появява един епископ. Ето обаче, че представите ни силно се нарушиха, когато Дж. Несбит и Н. Икономидис публикуваха два печата на митрополити на Томи, които накараха историците да погледнат с други очи на църковната организация в ареала на Долни Дунав през X—XI в.

Единият печат е на Аникет и на него се чете "Господи, помогни на своя роб Аникет, митрополит на Томи", вторият печат е с надпис "Василий митрополит на Томи". Те са датирани X—XI в. и съответно XI в.¹¹

Кое е смущаващото в новото сведение за Томи?

Градът Томи е известен като търговски, политически и митрополитски център в провинция Малка Скития през IV—VII в. Средновековните писмени и вещевени извори за Томи след VIII в. никак не ни дават престава за един

значителен град, който би могъл да бъде митрополитски. Фактите говорят за сериозни урбанистични, етнически и стопански промени. Преди всичко старата градска структура била разрушена, крепостните стени също. Ново било и името на селището, което е на мястото на стария Томи. То се наричало Констанция и се среща у Константин Порфирогенет и Йоан Скилица, който поставя този град между предалите се на Йоан Цимисхий¹². Новото наименование е засвидетелствано и в XIII в. и по-късно приема формата Констанца¹³. Следователно името Томи в титлата на митрополитите е анахронизъм, който следва да има обяснение. Официалната имперска и патриаршеска именна номенклатура, застъпена в печати след 971 г., дава предпочитание на гръцките названия пред българските. Така по-често в това време се среща Доростол, отколкото Дристра (Дръстър), Йоанопол вместо Преслав. В този смисъл името Томи трябва да подчертае, че империята възобновява свой стар църковен престол, а не учредява нов. Фактичното положение на селището през X—XI в. не потвърждава претенцията на патриаршията. В рамките на ранновизантийската крепост е открито едно селище и още две в съвременна Констанца от X—XI в. Намерените на същата територия християнски погребения са пак от X—XI в.¹⁴ Селищата нямат градски облик. Нумизматичният материал от селищата, на мястото на Констанца, не говори за интензивен стопански живот в тях. Едва през XI в. печат на комеркиар, намерен в Констанца, показва съживяване на търговска дейност¹⁵. Състоянието на поселищния живот в средновековна Констанция в сравнение със същия през X—XI в. в Преслав и Дръстър не предполага равнопоставеност в урбанистично положение на Томи с тях. От тази гледна точка мястото едва ли отговаря на нуждите на митрополитски град. Новото име на селището говори за скъсване с ранновизантийската традиция по време на Първото българско царство. От гледна точка на състоянието на нещата през X—XI в. в Констанция (Томи) е създадена нова митрополия, която има претенции да е продължение на старата Малка Скития.

Кога се появява митрополия Томи?

Първият печат на митрополит Аникет е датиран X—XI в. въз основа на изображението — разцъфнал патриаршески кръст с пресечени рамене върху три стъпала. Тази датировка е разтеглива, когато се отнася до наименуван притежател на печат. Аникет следва да е бил митрополит в определени години през X или през XI в., или на границата на двата. При положение, че вторият печат — онзи на Василий — е датиран от XI в., то това обстоятелство може да се стори достатъчно, за да поставим Аникет в XI в.¹⁶ Условието е изпълнимо само ако двамата прелати са се следвали. Ние не знаем обаче дали е така. Остава да потърсим времето, когато се появява митрополия Томи извън сведенията на печатите.

Както вече посочих, създаването на византийските стратегии Дръстър и Преслав след 971 г. било съпроводено и с нова църковна администрация на района.

Дали пък Томи не възниква във връзка с административната уредба на долнодунавския ареал и по-специално Добруджа?

В последната четвърт на X в. земите на юг от Долни Дунав са подложени на непрекъснати атаки от печенезите. Въпреки че първоначално, според договора с Йоан Цимисхий, те не бивало да преминават Дунав, техният напор след 971 г. сериозно тревожел византийската власт в района. Населението от двете страни на реката се нуждаело от ефективна защита, която стратегия Дръстър и още по-отдалечената Преслав едва ли могли да упражняват. Затова по същото време била създадена стратегия Западна Месопотамия и малко по-късно стратегия Преславец¹⁷. В съответствие с намерението на империята да подчертае пълнотата на своята власт в североизточните български земи, чрез създаване на военно-административна структура, както и чрез църковна уредба, подчинена на патриаршията, последната учредила (възобновила) митрополия Томи с правомощия в Добруджа и северно от Делтата. Нейната поява трябва да се свърже с появата на стратегии Западна Месопотамия и Преславец. Така не дълго след завладяване на Североизточна България в ареала на Долни Дунав се появили две епископии — Дръстър с правомощия северно от реката и Томи за Добруджа и северно от Делтата. Двата трона водили началото си от ранновизантийска християнска църква.

Колко време е просъществувала митрополия Томи? Потвърждаването на епископски статут за трона на Дръстър в 1020 г. може да означава само това, че в близост вече е имало една църква с по-висок статут. При положение, че в това време няма сведения за митрополия Йоанопол, следва това да е била църквата на Томи. В 1094 г. разбираме, че в Аксиопол, град западно от Томи, е имало епископия¹⁸. При положение, че в една notiция от втората половина на XI в. не се среща митрополия Томи¹⁹, дали това не означава, че тя е изчезнала, а Аксиопол е суфрагент на митрополия Дръстър²⁰? От друга страна, не значи ли това, че митрополия Томи е просъществувала до средата на XI в.? Две събития говорят повече в полза на укрепнали позиции на Томи в областта през целия XI в., отколкото до условия за изчезването ѝ. Появата очевидно през XI в. на епископия Аксиопол е свързано с дейността на Томи. Покръстването на печенезите на Кеген в средата на XI в. може само да укрепи позициите на митрополията в областта, в която печенезите вече живеели. От друга страна, отсъствието на Томи от notiциите не е задължителен белег за липсата на тази митрополия. При това положение може да направим извод, че, възниквайки между 70-те години на X в. и началото на XI в., митрополия Томи е действала през XI в., без да може да се каже до коя дата.

Къде е бил престолът на митрополията? При състоянието на селищата в Констанца, което ни е познато днес, трудно може да се каже, дали Томи е реална или само номинална столица на митрополията.

Направеният преглед на църковното състояние на българските земи в ара-

ла на Долни Дунав и делтата през X—XI в. показва, от една страна, приемственост в църковната администрация между ранновизантийската църковна номенклатура и тази след 971 г., от друга, между заварената българска църковна организация и организацията, създадена от патриаршията. По същество населението от двете страни на реката (в Добруджа, Влашко и Молдова) остава в рамките на православно църковно управление, което Цариградската патриаршия наследява от българската патриаршия, но което през XI в. бива променено според нейните потребности.

БЕЛЕЖКИ

¹ Oikonomidès, N. Les listes des préséances byzantines des IXe et Xe siècles, Paris, 1972, p. 262, 265, 268; Idem, Recherches sur l'histoire du Bas Danube aux X—XI siècles. La Mésopotamie de l'Occident, RESEE, III, 1965, 1—2, p. 57 sq.; Тъпкова - Заимова, В. Долни Дунав — гранична зона на византийския Запад. С., 1976, 34—54; Божилков, И. Бележки върху византийската администрация в Североизточна България 970—1000 г. — Сб. в чест на акад. Хр. Христов, София 1988, 18—27.

² Вж. за катепаната Месопотамия всред литературата, посочена в бел. 1, най-вече Тъпкова - Заимова, В. Цит. съч., 38—43.

³ Йорданов, И. Печатите от стратегията в Преслав (971—1088 г.), София, 1993, 187—188.

⁴ Пак там, с. 131—132. В 1000 г. като протоснатарий Никифор Ксифиас предвожда византийската войска, която завладяла Велики Преслав, а в 1002/3 г. той е поставен за стратег на Пловдив. Участието му в похода означава, че или по негово време, или след това е назначен за стратег на Преслав, от което време се и печатът му. Датировка на събитията, свързани с Ксифиас, вж. у Stoitenev, D. Quand le patrice Theodorakanos a-t-il été duc d'Adrianople. — EB, 1990, № 2, 107—111.

⁵ Laurent, V. Corpus des sceaux de l'empire Byzantin, Paris, 1965, vol. V, 2, № 1491; Тотев, Т. Два новооткрити печата на български архиепископ. — В: Сб. Плиска-Преслав, 1, 1970, 198—199; Georgiev, P. Au sujet de l'interprétation des sceaux de plomb de l'archevêque George de Bulgarie, EB, 3, 1980, 120—129; Idem, L'organisation religieuse dans les terres bulgares du Nord-est après l'an 971. — Dobrudža. Etudes éthno-culturelles, Sofia, 1987, 151—156.

⁶ Йорданов, И. Византийски печати от България (рък.), № 684—686.

⁷ Вж. това в официалните писма на патриарх Николай Мистик до българския архиепископ (ГИБИ, IV, 188, 223).

⁸ Dragouzes, J. Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae. Paris, 1981, p. 93. Вж. и критиката на Diaconu, P. Sur l'organisation ecclésiastique dans la région de Bas Danube. — Etudes byzantines et postbyzantines, II, București, 1991, 73—80.

⁹ Иванов, Й. Български старини в Македония. С., 1970, с. 557.

¹⁰ Йорданов, И. Византийски печати..., № 689.

¹¹ Catalogus of Byzantine Seals at D.O. and the Fogg museum of Art, v. I, ed. by J. Nesbitt and N. Oikonomidès, Washington, 1991, p. 180, 80.1, 2.

¹² Const. Porphyrogen. De administrando imperii, cr. text. ed. by Gy. Moravcsik, engl. transl. by R. T. H. Jenkins, Wien, 1967, ch. 9, p. 62—63; ГИБИ, VI, с. 268. Никифор също споменава едла Констанция (ГИБИ, III, 278—279), но както това беше посочено у В. Тъпкова - Заимова (Quelques observations byzantines aux bouches du Danube — le sort de Lycostomion

et de quelques autres villes cotières, Studia balcanica, I, 1970, p. 80, n. 8), това не е споменаване на град, а погрешно предала фраза.

¹³ Manucu - Adamestiianu, Gh. Tomis — Constanța — Constanta. — Pontica, XXIV, 1991, 24, 299 sq.; Barasci, S. Despre civilizația urbană din Dobrogei în secolele XI—XIV — SCIVA, t. 42, 1991, 3—4, p. 136, n. 13.

¹⁴ Barasci, S. Despre civilizația..., 136—137; Din istoria Dobrugei, vol. III, București, 1971, p. 166, 243, 331—332; Manucu - Adamestiianu, Gh. Op. cit., p. 24.

¹⁵ Jordano, I. Dobrudža (491—1082) selon les données de la nismatique et de la sphragistique. — Dobrudža. Etudes éthno-culturelles, S. 1987, p. 191 sq.

¹⁶ Ibid., p. 136, tabl. III, N. 71.

¹⁷ Oikonomidès, N. Recherches sur l'histoire..., p. 57—60; Иван Божилков (Бележки..., с. 23—27) отнася появата на стратегията през 70-те г. на X в., без да съобрази, че печатите са от началото на XI в. Вж. Йорданов, И. Моливдовули на стратегии от Преславца от XI в. — Нумизматика, XVIII, 1984, кн. 1, 9—10; Същият, Печати..., с. 152—153; Oikonomidès, N. Presthavitza — the Little Prèslav. — In: Sudest-Forschungen, XLII, 1983, 1—9.

¹⁸ Dragouzes, J. Les traités des transferts. Édition critique et commentaire. — REB, 42, 1984, № 53, p. 208—209; Popescu, Em. Știri despre istoria Dobrugei on secolul de XI-lea. Episcopia de Axiopolis. Monumente istorice si izvoare crîstine, Galați, 1987, p. 135 sq.

¹⁹ Not. episc. eccl. CP, p. 375⁴⁵.

²⁰ Oikonomidès, N. Un décret synodal du patriarche Jean VII Xiphilin. — REB, XVIII, 1960, 60—61.